

antropológiai szegregáció cigányok előítéletes program cigánytelep művészek nyelvcsere iskolázottság roma kirekesztés nyelvű kétnyelvűség nyelvcsere naiv iskolázottság oláh kultúra néprajz nemzeti kép oláh néprajz identitás oktatás diglossia kirekesztés identitás tudat naiv roma cigányok nyelvcsere diglossia változatok zene törvény szegregáció népesség szelekció antropológiai kisebbségi jogok cigánytelep jogvédelem diszkrimináció

Tartalom

FORRAY R. KATALIN: A romológia egyetemi oktatásáról	7
KÁLLAI ERNŐ: Cigány csoportok Európában és Magyarországon	19
DUPCSIK CSABA: Képek, keretek, korszakok vázlat a magyarországi cigányok történetéhez	49
CSERTI CSAPÓ TIBOR: A cigány csoportok helyzete a modern társadalomban – szociológiai megközelítések és azok problematikája	79
SZALAI ANDREA: A cigány kisebbség nyelvei: szociolingvisztikai aspektusok	117
ORSÓS ANNA: A beás nyelv	151
LAKATOS SZILVIA: A romani nyelv	181
HAJDU TAMÁS – KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR: Roma fiatalok a középiskolában	209
ZOLNAY JÁNOS: A roma diákok esélyei a közoktatásban	249
FÓRIKA LÁSZLÓ – TÖRÖK TAMÁS – MAGICZ ANDRÁS: A nemzetiségi jogok rendszere	271
SZUHAY PÉTER: Néprajz és kulturális antropológia: kutatások és mozaikok a cigány csoportok kultúrájából	311
BECK ZOLTÁN: A cigány, roma irodalom és képzőművészet alapjai	351

DUPCSIK CSABA

Képek, keretek, korszakok – vázlat a magyarországi cigányok történetéhez¹

Egy kisebbség története

A 19. században a legtöbben úgy vélték, hogy a történelem folyamata elsősorban csaták, uralkodások, dicső és hitvány, de mindesetre „emlékezésre érdemes” tettek sorozatából áll. A 20. század felfedezése, hogy e nagy tettek időnként csak fodrok azon mély tavon, amelynek áramlatait az határozza meg, hogy az emberek milyen házakban laktak, mit ettek, hogyan szántották a földeket, mit gondoltak az Istenről, a világról, az emberről, hova pisiltek, hogyan beszéltek vagy nem beszéltek az érzelmeikről, hogyan éltek együtt a természeti és társadalmi környezetükkel, és így tovább.

A rendelkezésre álló keretek között nem is törekszem arra, hogy leírjam a romák/cigányok² történetét, mint inkább arra, hogy *fogalmakat, gondolati kereteket, összehasonlítási és megkülönböztetési szempontokat nyújtsak* e történelem további tanulmányozásához. Azon Olvasókra is gondolok, akik e fejezet elolvasása után szisztematikusan talán már nem is foglalkoznak többet a témával, de azokra is, akik számára ez egy tanulási folyamat része lesz.

Az egyik korlátozás, amire rászántam magam, hogy a romák Magyarországra érkezése előtti történelmével csak érintőlegesen foglalkozom. S nem csak terjedelmi okokból, hanem³ mert, egyrészt, erről nagyon keveset tudunk: gyakorlatilag csak annyit tekinthetünk biztosnak, hogy a cigányok Indiából származnak, az iszlám világon keresztül a késő középkorban jutottak el a Balkánra, majd onnan Európa többi részére. Más-

részt, az indiai eredet, bár tényszerűen igaz is, a romákról szóló cikkek jelentős részében arra szolgál, hogy eltávolítsa, „idegenként” és „egzotikusként” tüntessen fel egy régi *magyarországi kisebbséget*.⁴ A *kisebbség* kifejezést nem szánom sem dehonesztálónak, sem *lekicsinylőnek*, ami méltatlan is lenne, tagjaként egy olyan nemzetnek, melynek jelentős része él – e sorok írásakor már csaknem száz éve – kisebbségiként (az EU kontextusában pedig a nemzet egésze felfogható egyfajta kisebbségi csoportnak). Éppen ellenkezőleg: *a kisebbség a (számát tekintve) kisebb része annak a nagyobb egységnek, amelyet a többséggel együtt alkotnak*. Ez utolsó mondatot nem „csak” a méltányosság íratta le velem: ha leírni/elemezni akarjuk a cigányok történetét, akkor is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a romák Magyarországon sosem egy zárt „kapszulában” éltek, hanem interakciók és kommunikáció sokszálú hálójába kötötte őket a többségi társadalomhoz – s ez legalább annyira fontos volt, mint (viszonylagos, korszakonként és szituációkként változó) különbözőségük hangsúlyozása. Bár, mint látni fogjuk, mind a múltban, mind a jelenben a legtöbben a „kapszula-elméletet” fogadják el, amit szakszerűbb a romák *esszencialista felfogásának* nevezni. E megközelítés a – teljesen homogénnek tekintett – cigányság életének sajátosságait túlnyomórészt vagy egészében „*cigányságából*”, „*belső*”, „*velészületett*”, „*ősi*” tulajdonságaikból vezeti le.

Írásomban éppen ezért alapvetően három, egymással több szálon keresztül is kapcsolatban álló témára összpontosítok: először is, hogy milyen korszakokat érdemes megkülönböztetni a magyarországi cigányság történetében (a *korszakolás kérdése*). E kérdés szoros összefüggésben áll azzal, hogy milyen képek segítségével ragadjuk meg ezt a történetet. *Képek* alatt történetek, jellemzések, normatív és leíró általánosítások, stb. – gyakran implicit – együttesét értem, amellyel romák és nem romák próbálják megragadni, hogy „*milyenek a cigányok*” és „*hogyan, milyen úton jutottak el napjaink helyzetéig*”. Ezen képek és a „*valóság*” viszonya lesz a fejezet harmadik fontos témája; erről előljáróban annyit jegyeznek meg, hogy ez a viszony ambivalens és korszakokként változó, nem állítható tehát általános szabályként sem az, hogy „*a képek tükrözik a valóságot*”, sem pedig azt, hogy „*a képek alakítják a valósá-*

got”. Konkrétabban, a magyarországi cigányképek sokáig elváltak a „valóságtól”, tipikusan sokkal rosszabbnak állították be a romák helyzetét, mint amilyen az valójában volt; majd amikor a cigányok helyzete *tényleg* rosszabbra fordult, a domináns képet elfogadó közvélemény ezt „felkészülten” fogadta, s „*ősidők óta*” fennállónak tekintette ezt a helyzetet, amelyet egyedül az „magyaráz”, hogy a cigányok – cigányok.

A „valóság” szó azért került fenn idézőjelek közé, mert az írás szerzője tudatosítja: amit ő valóságnak tekint, az bizonyos mértékben nem más, mint ami az ő „saját” cigányképének a lenyomata. A teljes relativizmustól az választja el, hogy tudja: ez a kép nem „önkéntes”, hanem lényegi elemeit tekintve a tudományos üzem utolsó néhány évtizedének kollektív alkotása.

A cigányképek tipológiája

Az itt vázolt tipológia különbözik attól, amelyet egy korábbi művemben rajzoltam fel (Dupcsik, 2009. 23. 1.1. táblázat), bár megőrizte annak lényegi elemeit, remélhetőleg a gyengeségei nélkül. Három alaptípust különböztet meg, s ezeken belül 2-2 változatot.

1) A kívülálló-kép

Ideáltipikus formájában ez a kép azt feltételezi, hogy a cigányok csak fizikai értelemben élnek egy térben a nem romákkal, mivel társadalomszerveződésük, normarendszerük, mentalitásuk, „lelkiségük”, stb. „*alapvetően idegen*”, elkülönül a (többségi) társadalomtól. A megközelítés általában esszencialista, tehát a cigányok „örök”, „veleszületett” „természetéből” indul ki, ebből eredezteti a kívülállást, a többségi társadalom romákhoz való viszonyulásától függetlenül. Mivel a modern államok egy adott földrajzi területen érvényesülő osztatlan szuverenitás eszméjéből indulnak ki, nehezen tűrik, ha az itt élő állampolgárok egy csoportja kívülállóként él (vagy kívülállóként *érzékelik*). A kívülálló-kép tehát a modern államok esetében szinte törvényszerűen vezet az ún. „cigánykérdés” megszületéséhez.

A kívülálló-képen belül két fontos változat különböztethető meg, annak alapján, hogy a kép megfogalmazói alapvetően változtathatatlanak tartják-e a cigányok „természetét” vagy sem. Ha az előbbi, abból az következik, amit *rendészeti* megközelítésnek neveznék: eszerint a cigányok lényegükön fogva képtelenek elfogadni azokat a társadalmi kereteket (az államokat vagy a társadalmi csoportokat elválasztó határokat, a tulajdonjog jelentette korlátokat, stb.), amelyeken a modern társadalom alapul, márpedig e határok áthágása közbiztonsági, büntetőjogi kérdés. A rendészeti felfogás ezért, száz-százötven évvel a felvilágosodás után is hajlamos volt arra, hogy *a cigányok létét*, mint olyat is „bűnnek” tekintse, a cigányokat pedig (potenciális) bűnözőkként kezelje, akkor is, amikor éppen a bűnelkövetők között a romák *nem* voltak felülreprezentálva.⁵

Ha a rendészeti megközelítés „bűnnek” kezeli a cigány mivoltot, akkor a *civilizatorikus* változat inkább „hiányosságnak” – ez a megközelítés is sértő, ez sem zárja ki a diszkriminációt, de legalább lehetővé tesz egyfajta, bár lekezelő, de jóindulatú viszonyulást is. A civilizatorikus megközelítés abból indul ki, hogy lehetséges (és szükséges) a romák „nevelése”, s ezáltal „civilizálása”, „felemelése”, „beillesztése” a társadalomba. Tulajdonképpen mindkét változat a romák cigányságának megszüntetését célozza meg, *de lényeges különbség*, hogy a civilizatorikus megközelítés ezt asszimiláció és beolvasztás, nem pedig elűzés vagy népirtás révén képzei el (míg a rendészeti megközelítés, ha nem nyíltan, akkor hallgatólagosan ezt sugallja).

A teljesség kedvéért: létezett a kívülálló-kép romantikus megfogalmazása is, a „természetes, a romlott civilizáció hatásaitól mentes, szabad vándorokról”. Megkockáztató, hogy ez inkább Európa tőlünk nyugatra elterülő tájain volt népszerűbb, főleg a 19. században, mint a „nemes vadember” mítoszának (Bitterli, 1982) egy sajátos változata. Az a 18-19. századi magyar – és részben román (Miskolczy, 2007) – cigánykép, amelyben a cigány az elnyomott és üldözött többségi nép szimbóluma, sajátos „hibridnek” tekinthető: felhasználja ugyan a kívülálló-kép egyes elemeit, s megfogalmazói több-kevesebb rokonszenvvel ábrázolják a romákat –, de a cigányok ilyen megjelenítése könnyen átértelmezhető a többségi nép gúnnyrajzává is. Talán jó példa Arany János *A nagyidai cigányok*

című költeménye, amelynek hősei nyilvánvalóan a levert szabadságharc résztvevőit jelképezik. Az egy nemzedékkel később Arany-monográfiát író Riedl Frigyes már így értelmezi Arany írói szándékát: *„a cigányélet költészetét nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, akik a cigányokat valóban ismerik, és nemcsak álmodnak velük, mint a német romantikusok. Arany[nak]... csakis a bolygó élet trivialisitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő e részben hű maradt a népies felfogáshoz, és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, amelynek fővonása szerinte is, a nép szerint is, az ostoba fufang”* (id. Miskolczi, 2007. 101.).

2) A kiszorított-kép

Tulajdonképpen korábbi tipológiám *kritikai* megközelítésének (Dupcsik, 2009. 23.) cigányképéről van szó. Ezen kép térbeli metaforája szerint a cigányok nem a társadalmon kívül, hanem a társadalom alatt (vagy annak *legalsó* fertályában) élnek, méghozzá nem a maguk akaratából vagy „természetükből fakadóan”, hanem azért, mert a társadalom ide szorította őket.

Itt is két változatot érdemes megkülönböztetni: az egyik szerint a társadalom személytelen mechanizmusai, struktúrái, domináns csoportjai tevékenységének nem szándékolt következményei, és így tovább jelölik ki a romák pozícióját „odalent”, és „a” társadalom felelőssége abban áll, hogy nem tesz semmit, vagy akár tudomást sem vesz arról, ha ez a hely méltatlan vagy szűkös – nevezzük ezt *szociológikus megközelítésnek*. A másik változat szerint igenis tudatos mechanizmusok állnak a romák *kiszorítása* (és *nem kiszorulása*) mögött, nevezetesen a diszkrimináció, amely alatt azt értjük, hogy „a” társadalom (annak számos tagja, intézménye, hatósága) szándékosan kizárja a cigányokat bizonyos állásokból, lakóhelyekről, iskolákból, pusztán cigányságuk miatt – nevezzük *voluntarista megközelítésnek*.

A két változat analitikusan jól megkülönböztethető, a való világban azonban rendszerint olyan jelenségekkel találkozunk, amelyeket nem célszerű kizárólag az egyik, vagy kizárólag a másik tiszta modell alapján magyarázni (példákat lásd később).

3) A kitaszított-kép

Ez a főleg napjainkban terjedő kép azt állítja, hogy „korábban” – általában a modernizáció előtt – a romák problémátlanul beilleszkedtek a magyar társadalomba, s ez a helyzet a 20. században elterjedő kirekesztő eszmék és előítéletesség nyomán változott meg radikálisan. Tehát, némi leegyszerűsítéssel, míg az 1. kép szerint a romák *mindig* is kívülállók voltak, „mert ők már csak ilyenek”, a 2. kép szerint pedig a kisebbségei integrálására korlátozottan képes társadalom *mindig* is kiszorította a romákat, addig a 3. kép szerint a romák *valaha* „idebent” voltak, s csak a legújabb korban taszították ki őket.⁶

Pontosabban: előző bekezdésben a kitaszított-kép egyik változatáról volt szó, amelyet *tisztán kronologikus megközelítésnek* neveznék. A másik változat, a *kronologikus-regionális megközelítés* makro-regionális szempontok alapján differenciál: eszerint „a Keleten” (s a 19. századig ide érhetjük az Oszmán Birodalomhoz tartozó Balkánt is) volt jellemző ez a séma, tehát, hogy a társadalmak és az államok jóindulatú közönnyel viszonyultak a cigányokhoz, legalábbis a legújabb kor kezdetéig; ezzel szemben a Nyugaton a cigányokat mindig, késő középkori első felbukkanásuktól kezdve üldözték. Utóbbi változat természetesen felveti Magyarország regionális hovatartozásának régi kérdését is.

1. táblázat. A cigányképek tipológiája

Típusok	Változatok
1. kívülálló-kép	rendészeti megközelítés
	civilizatorikus megközelítés
	„romantikus” megközelítés
2. kiszorított-kép	szociologikus megközelítés
	voluntarista megközelítés
3. kitaszított-kép	kronologikus megközelítés
	kronologikus-regionális megközelítés

E sorok szerzője nem tartja elfogadhatónak a kívülálló-képet, ugyanakkor mégsem kizárólag, de még csak nem is elsősorban a kép elutasítására, hanem elemzésére és kritikájára törekszik (mivel, lásd lent, a vizsgált korszak nagyobbik részében ez volt a többségi társadalom domináns cigányképe, s még napjainkban sem tűnt el). A kiszorított-kép nem csak morálisan elfogadhatóbb, de intellektuálisan is összehasonlíthatatlanul használhatóbb, legalábbis a jelen és a közelmúlt magyarázatakor, de hogy ezen típus is „hajlamos” az egyoldalúságra, az a történelmi vizsgálatok alkalmával derülhet ki leginkább. Ez utóbbira figyelmeztet a kitaszított-kép, de ez a megközelítés is fenyeget bizonyos – más típusú – egyoldalúsággal (leegyszerűsített, két elemből álló korszakolás, a korszakok közötti sarkított szembeállítás, és/vagy „a Kelet” idealizálása, szemben „a Nyugat” demonizálásával).

A magyar társadalom kisebbsége

A kép, amelynek megrajzolására a továbbiakban kísérletet teszek, talán nem olyan markáns, mint a fent vázolt tiszta típusok. Véleményem szerint ugyanis a cigányság helyzete a magyar társadalmon belül minden adott korszakban nagyon változatos volt, de tipikusan a romák nagy többsége a társadalom alsó fertályaiban élt, tehát kevesebb presztízzsel, hatalommal, vagyonnal és jövedelemmel rendelkezett, mint a nem romák nagy többsége. Ez a helyzet történelmi korszakonként változott, voltak időszakok, amikor rosszabbodott, illetve javult a romák nagy többségének társadalmi helyzete; a 19-20. század fordulója körül kezdődött egy olyan dezintegrációs korszak, amelynek hosszútávú következményeivel máig együtt kell élnünk.

A romákról kialakított domináns többségi kép azonban sokkal differenciálatlanabb és stabilabb volt: a kezdetektől egészen az 1970-es évekig gyakorlatilag alternatívátlanul a fenti 1. típusba sorolható civilizatorikus és rendészeti megközelítések uralták a cigányokról szóló köz- és magánbeszédet. Ez az alapvetően negatív kép –, amely a 20. század első felében még negatívabbra váltott – részben megelőlegezte

az említett, 19-20. század fordulója körül kezdődő negatív társadalmi folyamatokat, részben pedig tevékenyen hozzá is járult azok kibontakozásához. Azok a kritikai megközelítések, amelyek hangsúlyozzák, hogy a magyar társadalom egyik kisebbségének társadalmi helyzete nem magyarázható pusztán e kisebbség „természetéből” kiindulva, a társadalom többségi részének sajátosságait figyelmen kívül hagyva – csak az 1970-es években jelentek meg. Érdekes módon, ezek a megközelítések az 1990-es években domináns pozícióba kerültek a társadalomtudományos szférában, de csakis ott. A mindennapi diskurzusokban továbbra is a kívülálló-kép elemei domináltak; a mindenkori kormányzatok kommunikációját az utóbbi évtizedekben általában a civilizatorikus megközelítés valamely változata jellemezte; a közvéleményben szívósan továbbélő rendszeti megközelítés elsősorban a 20. század első felében, illetve a 21. század elején kapott politikai megfogalmazást.

A továbbiakban öt korszakra osztva tekintem át a magyarországi romák történetét, nagyon vázlatosan, inkább csak a fő csomópontokat és tendenciákat felidézve; eközben csak néhány forrást és adatot használok, azokat sem okvetlenül jelentőségük miatt, hanem mert alkalmasak a gondolatmenet alátámasztására vagy illusztrálására.

Első korszak: a 15. század elejétől a 18. század közepéig

A korszakról tulajdonképpen nagyon keveset tudunk, s „leírásait” gyakran a későbbi helyzet esszencialista visszavetítése jellemzi. Az azért bizonyosnak tűnik, hogy a késő középkorban a romák kis csoportokban érkeztek a Balkán felől, s megjelenésüket akkor nem értelmezték politikai vagy közbiztonsági problémaként Magyarországon.

A török időkben ez már megváltozott, de egy olyan korszakban, amikor az ország egy tekintélyes sávja szinte állandóan, az ország csaknem egésze pedig periodikusan erőszakos cselekmények színtere lett, nem lehet csodálkozni. Jellemzőnek vélem Szepes vármegye 1624. évi statútumát, amely *„vészterhes s mindenféle veszélyes háborgástól forrongó idők[ről]”*

ír, „mikor minden a vesztébe rohanni s fokról fokra fölfordulni látszik, s bármerre nézel, biztos helyet nem látsz”. A jogszabály csak ezután tér rá a romákra: „még a cigányoknak eme egyiptomi nemzetsége is, mely egyébként szánalomra méltó lenne nyomorúságos kóbor élete miatt, fölvéven a csavargók szokását, hajdúk módjára fölfegyverkezve a megye birtokát támadja, a szegény népet fizetésre kényszeríti, s mi megvetésre méltó, a szegény nép lovait ellopja, s a szomszédos Lengyelországba hajtja...” (idézi Nagy, 1998. 138.). A státútum tehát nem-esszencialista módon magyarázza „a” cigányok „kriminalitását” (ami, könnyen meglehet, csak egy roma csoport akkor feltűnést keltő tetteinek jogosulatlan általánosítását tükrözi), hanem a társadalmi kontextus sajátosságaival, az általános társadalmi dezintegrációval és anómiával, kihangsúlyozva, hogy más társadalmi csoportok mutatták ezt a mintát a szepe-si romák számára.

A Mohács előtti források zöme a cigányok letelepedett voltával, egy-egy földesúr vagy város felettük való rendelkezési jogának⁷ megerősítéséről, illetve a munkájukról szól. De még a fent említett török időkből is maradt fenn olyan főispáni irat, amely a romák egy bizonyos csoportját úgy jellemzi, hogy „ez a nemzetség életit mestersége által keresi és ez végre...[ezért] fáradozniok szüntelenül kelletik, hogy mint elébb mehessenek dolgokban és mesterségeket gyakorolhassák” (gróf Drugeth Homonnay György, Ung főispánja, idézi Mezey, 1986. 96-98.). Olyan kézműves munkákról és szolgáltatásokról volt szó, amelyet a korabeli céhek, illetve paraszti háziparok nem tudtak vagy nem akartak elvállalni.

A kovácsolás, illetve a zenélés már ekkor összekapcsolódott a kortársak fejében, mint „cigány foglalkozás”; mint Daniel Speer, a „magyar Simplicissimus” írta az 1660-as években tett magyarországi utazásai kapcsán: „rengeteg cigány [él az országban]. Ezek egyetlen mesterséget folytatnak, tudniillik a kovácsságot”. Néhány mondattal később azonban árnyalja saját „egyetlen” kifejezését: „Természettől fogva hajlamuk van a zenére. Van is majd minden magyar nemes embernek cigánya, aki hegedűs és mellékesen lakatos” (idézi Tóth, 2010. 220-221.). Mintegy két és fél évszázaddal később Kolumbán Samu néprajzi gyűjtése nyomán azt írta, hogy: „a székely nép

képzeletében a cigánynak a kovácmesterség veleszületett állandó sajátossága, úgy hogy még akkor is első sorban kovácsnak tekinti azt, ha véletlenül más mesterséget űz; még a muzsikás cigányt is úgy képzei, hogy az a kovácmesterséghez is ért, holott a muzsikást megint nem tudja másnak elképzelni, mint cigánynak...” (Kolumbán, 1903. 142.). A ritka példák egyike, amikor egy jelenség több évszázados fennmaradása nem bizonyul esszencialista mítosznak.

Második korszak: a 18. század közepétől a 19-20. század fordulójáig

A romák által végzett munkákra a legtöbb településen volt kereslet, de általában korlátozott mértékben – így kódolva volt a válság lehetősége, amint a cigányok száma elér egy bizonyos szintet. Nyomatékosan hangsúlyozom: a „túlnépesedés” mindig korhoz és társadalmi kontextushoz kötött fogalom: például a 11-13. században több nyugat- és közép-európai ország túlnépesedettnek számított, ezért gazdasági kivándorlókat bocsájtott útra (a Magyar Királyságba is, ahol tárt karokkal fogadták őket); ma ugyanezen országok, megsokszorozódott népességük mellett is inkább gyarapodásuk lelassulása vagy visszafordulása miatt aggódnak. A romák esetében az okozhatta a gondot, hogy munkáikra akkora kereslet volt, amely falvakként csak néhány családot tudott eltartani. A válság előjelei – legalábbis a magyarországi romák legkiválóbb történésze, Nagy Pál szerint (1998) – már a 18. század elején kirajzolódtak, mégis, a romák, az össznépességnél gyorsabban gyarapodó létszámuk⁸ ellenére is képesek voltak rugalmasan alkalmazkodni a helyzethez, némileg kitágítani a szűkülő „akaró” kereteket.

Az egyik stratégia újabb és újabb települések „meghódítása” volt: a korszak végén, az 1893-as összeírás 7962 településen talált romákat, ebből 7220-ban letelepülve (Cigányösszeírás, 1895. 27.). Igaz, egyrészt még ekkor is maradt 4731 település, amelynek előljárósága nem tudott a területén élő romákról, másrészt, az általam ismert korabeli, egy-egy településsel foglalkozó írások gyakorlatilag mindegyike azt jegyzi meg, hogy a cigányok már „régóta” ott élnek. Ironikus ellen-

tétben a cigányok „*vándorló hajlamáról*” szóló sztereotípiákkal és a „*letelepítésükrre*” irányuló törekvésekkel, a forrásokban megjelenő romák többsége már a 18-19. században nem bizonyult kifejezetten mobilisnak.

A romák másik stratégiája az általuk vállalt munkák körének tágítása, vagy a termékeikre támasztott kereslet bővítése (bár lehet, hogy itt optikai csalódás áldozatai vagyunk, pusztán azáltal, hogy ebből a korszakból lényegesen több forrás maradt fenn, mint a korábbiakból). Az 1893-as vizsgálat csak ipari foglalkozásokból 40-et sorolt fel, nem számítva a „*másféle ipar*” – nyilván nem egy elemű – kategóriáját (Cigányösszeírás, 1895. 62-71; Dupcsik, 2015b. 1. táblázat) – miközben a felnőtt romáknak „csak” 29%-a dolgozott az iparban. Vályogvetés, kosárfonás, famegmunkálás és más hasonló munkák soráról tudjuk, hogy a középkorban és kora újkorban ezeket jórészt maguk a parasztok végezték, míg a 19. század végén már „*tipikus cigánymunkának*” tartották ezeket (noha szinte egyiket sem végezték kizárólagosan romák); az „átadás” sebessége és mértéke szinte településről településre változott, nyilván rugalmasan alkalmazkodva a helyi igényekhez és lehetőségekhez.

Egy jó példa a „keresletbővítésre”: az 1782-es összeírás szerint a kovácskodás volt a leggyakoribb foglalkozás a cigányok között – mintegy négyszer annyi roma művelte, mint a második leggyakoribb munkát, a muzsikálást. Az 1893-as összeírás idejéig a cigány kovácsok száma mintegy kétszeresére nőtt, tehát nagyobb mértékben, mint az össznépesség, mégis, a vizsgálat idején még mindig az egyik legnagyobb presztízzsel bíró szakmának számított. Az igazi sikertörténet azonban a cigány zenészeké, akiknek a száma az említett két vizsgálat alatt a *tíz és félszeresére* nőtt (Kemény, 2000. 10.).

Érdemes egy megjegyzés erejéig kitérni e sikerre, hisz, mint köztudott, nem csak „mennyei” növekedés történt, hanem a *cigányzene* ebben a korszakban, a romák tevékenysége nyomán szerzett nagy megbecsültséget. „*A cigányok sok helyen csak a parasztokat és az alacsonyabb rendű embereket szolgálják ki zenéjükkel*” – fogalmazott egy 1776-os újságcikk (Sárosi, 2004. 20.), de már ez az írás is mecénásaik által megfestetett, ünnepelt, főúri és uralkodói udvarokhoz meghívott, külföldön turnézó zenészekről számolt be. Az 1893-ban össze-

írt csaknem 17 ezer roma zenész nagy többsége nyilván nem ilyen „sztár” lehetett, sokáig élt a zenész-fémműves többszörös megélhetési forma is.

A cigányképek szempontjából: keserűen ironikus, hogyan változott a cigányok zenélésének megítélése. *„A »természet fiai«: ilyenként mutatják be a cigányzenészeket a 19. századi romantikus ábrázolások – odáig el, mintha a tudományukat is a természettől kapták volna. A valóság: a legjobbaknak... rengeteget kellett tanulni”* (Sárosi, 2004. 13.), s tanultak is. A 20. század első felében zenetudományunk nagyjai azonban éppen emiatt „ítélték” nagyfokú presztízsvesztésre a cigányzenét: nem tekinthető sem magyar, sem cigány népzeneének, ez *„csak műzene”* (Bartók, 1931). Ráadásul egy olyan korszakban (lásd következő fejezetet), amikor szórakoztató zenén belül is visszaszorult a cigányzene fogyasztása.

Visszatérve a korszak társadalomtörténetére: a harmadik stratégia a különböző munkák rugalmas kombinálása és változtatása – a cigányok foglalkozása, amit ekkortájt és később az összeírások és statisztikák rögzítettek, gyakran valószínűleg a legfontosabb (vagy az adatfelvétel idején fontos) foglalkozást jelölte, nem az egyetlent.⁹

Válságot bizonyos mértékben éppen az okozott, hogy a korabeli ún. felvilágosult abszolutista állam válságot vizionált és „kezelní” próbálta azt: Mária Terézia (1740-1780) kései korszakában és II. József (1780-1790) uralkodása idején megpróbálta *„letelepíteni”* és erőszakosan beolvasztani a cigányokat. Nagyon tanulságos, hogy míg a magyar kortárs és történeti gondolkodás általában kudarcnak ítéli II. József kísérletét, addig a romák *„felemelésének”* kísérlete vagy figyelmet sem keltett, vagy helyeslést váltott ki.

Jól bemutatható ez például az uralkodó két rendeletén: egyik segítségével fokozatosan, több év átmenettel a német akarta kötelezővé tenni a *közigazgatásban*, de ez hatalmas felháborodást váltott ki Magyarországon. *„Tévedés azt hinni, hogy el akarom nyomni a magyar nyelvet – magyarázkodott II. József a magyar kancelláriának, tehát egy kormányhivatalnak, amely csatlakozott a tiltakozáshoz. – Rendeletem nem irányul sem a magyar nyelv, sem a Magyarországon beszélt többi nyelv ellen. Csupán az a célom, hogy felszámoljam a latint, ezt*

a holt nyelvet, melyet csakis a tudósok használnak. Nem azt kívánom, hogy emberek milliói nyelvet váltsanak, csupán azt, hogy akik a közügyeknek szentelik magukat, a németet használják a latin helyett... Semmiképp sem szándékom az anyanyelv kiirtása...” (Fejtő, 1997. 311-312; Kosáry, 1983. 434.). Vessük össze a fentieket a következő rendelet-részlettel¹⁰ (amelyet nem követett sem politikai tiltakozás, sem mentegőtőzés): *„A jószágos királyi akarat az, hogy ezek az emberek ne éljenek egymás között és ne merjék anyanyelvüket használni, hanem válasszák el őket egymástól. Ha eltiltják őket életmódjuktól és anyanyelvük használatától, jobbágyokká és mesteremberekké formálódnak, és ezen módon fokozatosan eltűnik a neve is ezen népnek...”* (Mezey, 1986. 85-94.).

A felvilágosult abszolutizmust az össztársadalom vonatkozásában túlzás lenne azzal vádolni, hogy egy *„korát megelőző totalitarista állam”* lett volna, amely éppúgy az alattvalók élete minden mozzanata, mindennapi élete, gondolatai stb. ellenőrzésére törekedett, mint a 20. században felbukkanó „igazi” totalitarista államok; II. József alatt nem volt terror, politikai foglyok, „tisztogatások”, a cenzúra engedékenyebb volt, mint korábban (és mint a következő háromnegyed évszázadban, 1848-49 kivételével) bármikor. Ezért kelt döbbenetes hatást a cigányokra vonatkozó rendeleteinek az olvasása egy nép megsemmisítésének nyíltan bevallott szándékáról; s az eszközök, amellyel ezt a célt el akarták érni: *a cigány társadalmak átgondolt és brutális szétverése, egészen a családok szintjéig*. Nem túlzás ez az erős fogalmazás: például nem „csak” azt tiltotta rendelet, hogy a romák az egyik megyéből a másik megyébe átjárjanak, de még a *szomszéd utcákban lakókat sem látogathatták meg*.¹¹

A roma közösségek kapcsolatrendszere *„a gonosz érintkezés fonalának”* minősült, amelyet értelemszerűen meg kell szakítani. A mai ember „visszakérdezne”, hogy *minden* romák közötti kapcsolat *„gonosz érintkezés”* megnyilvánulása lenne, még a rokoni kapcsolatok fenntartása is? A válasz egyértelmű *„igen”*, hiszen még a roma családokat is szétverésre ítélték: gyerekeiket elrabolták és kényszermunkára ítélték. *„Nem különben el kell venni ezen jószágos királyi rendelkezés értelmében a gyermekeiket, mihelyt négyéves korukat betöltik, és nevelésre a parasztokhoz kell adni. (...) ...úgy a fiú, mint a lány-*

gyermeket negyedik évüktől fogva tíz éves koruk betöltéséig a parasztnak tartják az említett bér ellenében, azután pedig mint ostoros gyereket alkalmazzák, annyi évig szolgál, mint ahány évig tartották, minden bér nélkül ugyanazon parasztnál” (Mezey, 1986. 85-94.). Valószínűleg több ezer családot sikerült megbontani vagy szétverni, s csak találgatni lehet, hogy az ily módon reszocializált nemzedék hány tagjába „sikerült” állami segédlettel jól megalapozott társadalomellenes attitűdöket nevelni.

A kísérlet átgondoltságát mutatja, hogy anyagilag is érdekelte azokat a parasztcsaládokat, ahová az elrabolt cigánygyerekeket szánták, és e politika „modern” voltát mutatja, hogy a költségek egy részét a gyerekeiktől megfosztott szülőkre próbálták hárítani... Lehet, hogy a jozefinista állam mégis egy „koraszülött totalitáriánus állam” volt? Koraszülött, mert egyelőre csak a legkiszolgáltatottabb csoporton, tehát a cigányokon „próbálta ki” azt a *policy*-t, amelyet 20. századi utódai egész társadalmakra próbálnak kényszeríteni?

A hiperaktív II. József után, a korszak végéig csak villanásnyi időszakokra terelődött a hatóságok pillantása a romákra – s kiderült: állami „segítség” nélkül a cigányok egész jól boldogulnak. A romák helyzetének változatosságára – és az ehhez képest kissé „félrecsúszó” cigányképek értelmezésére – jó példa az 1841-43. évi erdélyi országgyűlés közigazgatási bizottsága által készített állásfoglalás. Az irat elemző részében a romák nyolc kategóriáját különböztették meg – a társadalomtörténészek nagy sajnálatára az arányok megbecslésére tett kísérlet nélkül. A legtöbb kategóriával, állapítják meg, nincs gond, például vannak, „*kik mint mesteremberek résszerént [részben] falukon résszerént városokban lakva rendes életmodot folytatnak*” (Mezey, 1986. 111-114.), de más, „*rendes lakással*” esetleg nem rendelkező csoportokról is azt állapították meg, hogy – mai kifejezéssel – problémátlanul integráltak a társadalomba. Voltak ugyan szűkösen élő napszámos rétegek is, de az ő helyzetükben nem volt semmi specifikus, hiszen több millió ember, a parasztnak többsége ekkor már telekkel nem rendelkező zsellér volt. „*Léteznek úgynevezett sátoros Cigányok, kik a földműveléstől s általában a munkától iszonyodva nem csak vándor, hanem örökös kóbor éltet folytatnak, kik*

rosta készítéssel, üstfoltozással, s más hasonló mesterségekkel néha foglalkoznak ugyan, de nem annyira kenyérszerzés végett, mint többnyire csak ürügyül, mely alatt nyomorult éltöket jövendőmondások, hamis huszasok készítése s más hasonló nemű családja által szokták fenntartani” – érdemes megfigyelni, hogy még e „problémás” csoportra sem olvastak olyan súlyos bűncselekményeket, mint amelyeket a 20. században oly gyakran tesznek.

„A fellyebbiekből kitetszik, miszerént az Erdélyi Czigányokat a Föld több lakosaitól nemzetileg megkülömböztetni nem szükséges, de sőt a legnagyobb igazságtalanság lenne, mivel léteznek köztök igen sok rendes életmódot folytatók, kikre nézve semmi ok sincs megkülömböztetett Törvényeket hozni, sőt... nem felesleges Törvény által kimondani, miszerént az állandólag megtelepedett és rendes életmódot folytató Czigányok a többi Földnépével minden megkülömböztetés nélkül ugyanazon helyzetben és viszonyban állanak [kiemelés tőlem – DCs]” – állapítja meg elégedetten a jelentés. Majd ezt követően hosszasan foglalkozik *„a kóborlók”* kategóriájával, *„kik a munkától és rendes életmódtól... irtozva”* élnek, s akikkel kapcsolatban sürgető teendő, hogy *„megtelepíttessenek”* (Mezey, 1986. 111-114.). A folytatásban azonban elmosódik, hogy nem „a” cigányokról, hanem azok egy kis hányadáról van szó, s a jelentés címe is *„a [kiemelés tőlem – DCs] cigányok letelepítésének kérdéséről”* szól. Miközben minden társadalomtörténeti adat arra utal, hogy a 19. században a magyarországi romák döntő többsége letelepedetten élt.

Egy másik, több szempontból is tanulságos példa: Kovács János néprajzkutató *A cigányok Szegeden* címmel (1895) háromrészes cikket írt arról, hogy a szegedi romák már a 18. században jól integrált, a többségi lakossághoz életmódjában hasonló csoportot¹² alkottak, amelyet munkájában inkább a nem cigány vetélytársak próbáltak akadályozni. Az idillinek tűnő képet azonban olyan megjegyzések pettyezik, hogy *„a cigányok tömérdek galibát csináltak”* (Kovács, 1895. 187.), hogy *„hunczutságukért a megfelelő botbüntetést”* kellett kiállniuk (Kovács, 1895. 193.), hogy tetteikből újra meg újra *„élénken kitetszik az ő rakonczátlan viselkedésük és gonosz természetük”* (Kovács, 1895. 190.), *„fárao-népének rakonczátlan*

és gonosz természete meg szokása” (Kovács, 1895. 189.). A forrásokat bőven használó cikk azonban *kizárólag* apróbb kihágásokat említ (káromkodás, rágalmazás, árult lovak manipulálása, stb.), s nincs semmilyen összehasonlítás arról, hogy ezek a „bűncselekmények” (és a súlyosabbak) mennyire voltak elterjedtek a nem roma lakosság körében. Pusztán a 28 oldalas cikk alapján nem lenne érthető, miért használ szerzője újra meg újra a dehonesztáló jelzőket a cigányokra.¹³

A minden korábbinál alaposabb 1893-as cigányösszeírás esetében is ugyanazt láthatjuk: az adatok szerint a romák társadalmi helyzete nagyon változatos, de túlnyomó többségét nem választja el szakadék a többségi társadalom hasonló státusú csoportjaitól; ugyanakkor az adatok korabeli értelmezése legjobb esetben is ambivalens, kétkedő, lenéző (részletesebben: Dupcsik, 2015b). Ez a kettősség – és néhány, az adatokból kibontható, utólag visszatekintve más jelentőséget kapó tendencia – előrevetítette annak lehetőségét, hogy a romák szocio-ökonómiai helyzete romlani fog, illetve azt is, hogy a domináns cigánykép által erre „előkészített” közvélemény *nem* együttérzéssel fog reagálni.

E hipotetikus előrejelzés rossz várakozásaiból végül még rosszabb valóság lett: a cigányok társadalmi-gazdasági helyzete a következő évtizedekben valóban folyamatosan romlott, de a nem roma közvélemény ezt szinte észre sem vette, eszszencialista cigányképe miatt a 20. század első felének nyomasztó helyzetét vetítette vissza a múltba is. Másrészt, a társadalom nem hogy segítő kezét nem nyújtott a cigányoknak, de igyekezett őket még mélyebbre nyomni, kiszorítani őket a társadalomból – s végül, 1944-45-ben már az életből is.

Harmadik korszak: a 19-20. század fordulójától az 1960-as évek elejéig

Az első korszakban tehát a romák megtalálták azokat a társadalmi-gazdasági kereteket, amelyek közé több-kevesebb sikerrel beilleszkedtek; a második korszakban pedig ezek a keretek rugalmasnak és bővíthetőknek bizonyultak. A harmadik korszakban azonban e keretek egyrészt zsugorodni kezdtek

(miközben a romák létszámának további gyarapodása¹⁴ miatt már az is problematikus lett volna, ha csak nem növekednek tovább), másrészt rugalmatlanná váltak, megkeményedtek, s csapdává váltak a romák körül. Magyarán: a hagyományos foglalkozások egyre kevesebb romát voltak képesek eltartani, míg a továbblépés, a mobilitás roppant nehézzé vált.

Érdeemes összevetni ezt a helyzetet a magyar parasztság kényszer-mobilitásával (már csak azért is, mert – egészen a legutóbbi időkig – a legnagyobb részét falun élő cigányok számára sokszor „a paraszt” jelentette a nem romát): 1848-ban az ország lakosságának mintegy 90%-a élt a mezőgazdaságból, míg napjainkban már kevesebb, mint 5%-a. Ez azt jelenti, hogy másfél száz éven keresztül hatalmas tömegek kényszerültek elhagyni a földet, az iparba, egyes városi szolgáltatói állásokba (altiszt, házmester, „kisfixes”), illetve, a 19-20. század fordulója körüli évtizedekben részben a tengerentúlra távozni. Ez az áradat egyrészt nagyon erős konkurenciát jelentett azon cigányok számára, akik esetleg szintén az ipar felé vették volna az irányt; másrészt e korszakokon átnyúló folyamat legnagyobb részében *még így is munkaerő-túlkínálat maradt az agráriumban*, minimálisra csökkentve az esetleg mezőgazdasági munkákat vállaló cigányok esélyeit. Az a modern nagyipar pedig, amely a következő korszakban tömegesen felveszi majd a roma munkavállalókat, a 20. század első felében *még nem* volt erre képes, de *már* képes volt arra, hogy szűkítse a keresletet a romák háziipari munkái iránt (Dupcsik, 2015b).

A két világháború között már tömeges volt a cigányok tartós munkanélkülisége és nyomora. Még egyszer hangsúlyoznám: ez a helyzet a 19-20. század fordulója *után* alakult ki, de a kortársak úgy látták, hogy ez „*ősidők óta*” fennáll, mert kizárólag a cigányok cigányságának „köszönhető”.

Tévedés lenne, régimódi ökonomizmussal pusztán a gazdasági alapjuk megingásából levezetni a harmadik korszak hosszú krízisét; ez csupán egy többtényezős magyarázat egyik eleme, amelynek másik lényeges alkotórésze *az ideológiai klíma megváltozása*. A századforduló környékén ugyanis megjelentek, az első világháború kataklizmája nyomán pedig előretörték azok a politikai irányzatok, amelyek radikális „gyógymódokkal” próbálták kezelni a modern világ vélt vagy valós bajait. Ezek

az ideológiák mindig „felmutattak” egy vagy több csoportot is, amelynek a helyzete, tettei, akár csak a pusztá léte társadalmi problémákat okoz (vagy súlyosbítja azokat), tehát akiket a kavargó indulatok célpontjainak jelölhettek ki. A romák domináns képében, mint láttuk és még látni fogjuk, mindig is ott voltak azok az elemek, amely miatt a cigányellenesség „jó alapanyagnak” mutatkozott a kisebbséggyűlölő ideológiák számára, és a két világháború között Európa ezen régiójában, ahová Magyarország is tartozik, az ilyen „*ordas eszmék*” évadja köszöntött be. A folyamat a holokausztba torkolt, amikor – a zsidóság mellett – a cigányokat is megpróbálták kiirtani (Bernáth, Orsós és Brassói, 2015; Dupcsik, 2015a).

1945-ben döntő vereséget mértek ezekre az ideológiákra és az azokat világgá üvöltő mozgalmakra, az így támadó úrt azonban, mint ismeretes, Magyarországon sem a demokratikus eszmék és mozgalmak töltötték be, hanem a kommunizmus. Ahhoz képest, hogy a szocializmus milyen ambíciókkal, és milyen brutális eszközöket használva látott hozzá a társadalom egészének radikális átalakításához, meglepő, de az első másfél évtizedben a romák sajátos helyzetében kevés változás történt. Továbbra is a margóra szorítva élt a nagy többségük, és elsősorban, sőt, szinte kizárólag a rendvédelmi hatóságok reszortja volt velük foglalkozni.

Negyedik korszak: az 1960-as évek elejétől 1990-ig

1961-ben az MSZMP KB Politikai Bizottsága nevezetes határozata emelte a politika legmagasabb köreibe a romák ügyét. A „cigánykérdés” megfogalmazása a „jó öreg” civilizatorikus megközelítés felújított, szocialista változata segítségével történt: a cigányság nem etnikai, hanem sajátos kulturális vonásokkal rendelkező szociális csoport,¹⁵ amely problémás helyzetét a múltból (=az *előző* társadalmi-politikai rendszerektől) örökölte, s amelynek „felemelése” teljes mértékben a totalitarisztikus állami akarat függvénye. Némi cinikus leegyszerűsítéssel – de torzítás nélkül – úgy is lehet fogalmazni, hogy a pártállam *valamennyi* társadalmi csoporthoz valami

hasznló módon viszonyult, s miután a „felemelési” szándékai kiváltotta ellenállást letörte, „*végül sort kerített*” a romákra is.

Az 1960-as évek elejétől nagymértékben javult a romák társadalmi-gazdasági helyzete. Egy viszonylag lassan változó mutató segítségével: 1971-ben, a Kemény István és munkatársa által elvégzett kutatás szerint a cigányok 66%-a „*putriban vagy kunyhóban*” élt – az 1993-ban megismételt vizsgálat idején már csak 6%-a; 1971-ben a romák lakásainak 8%-ában volt vezetékes víz, míg az 1993-as érték 65%, és így tovább (Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 52-54.). A javulás mögött elsősorban a romák (vagy legalábbis a roma férfiak) ekkor kialakuló teljes foglalkoztatottsága állt, amelyet nem magyaráz pusztán az, hogy a szocializmus korában „*kötelező volt dolgozni*” – hisz’ nem életszerű, hogy a Rákosi- és a korai Kádár-rendszer kevésbé szigorú lett volna, mint a konszolidálódott kádári rezsim.

A tartós munkanélküliség felszámolását a szocialista rendszer alapvonásai magyarázzák: a gazdasági egységek éppoly növekedésorientáltak voltak, mint a piacgazdaság vállalatai. Míg azonban egy vállalat a piacgazdaságban nem teheti meg, hogy (tartósan) veszteséges legyen, addig a szocialista üzemek és gyárak alapvetően érzéketlenek voltak a költségekre, a nyereség vagy veszteség szempontjaira. Ebből a sajátos ipari szerkezetből a pazarlás és a hiány állandó újratermelődése (Kornai, 1980, 2012) következett, beleértve a munkaerő „pazarlását” (értsd: tömegesen felvettek olyan munkaerőt is, amely egy piacgazdaságban, pusztán gazdasági megfontolások alapján „szükségtelen” lett volna).

Így a szocializmus utolsó három évtizedében a romák (pon-
tosabban a roma férfiak) körében a foglalkoztatottság mértéke nem különbözött érdemben az össznépeség hasonló mutatójától. Ennek köszönhetően javult lényegesen a romák többségének életszínvonala, társadalmi helyzete, lakáskörülményei az 1960-as évek legeleje és 1990 között. Tehát a javulás nem elsősorban annak következménye, hogy a rendszer segíteni „akart” rajtuk és „felemelte” őket, hanem a rendszer működésének bizonyos sajátosságai vonták maguk után. Az már más kérdés, hogy a rezsim kommunikációja kisajátította, s a saját jószándékú akaratának tulajdonította a változást. (De ezt is olyan stílusban és kommunikációs technikákkal, hogy a nem

cigány többség körében számos legenda kapott lábra a romák „túlzott” juttatásairól és azok „méltatlan” felhasználásáról).

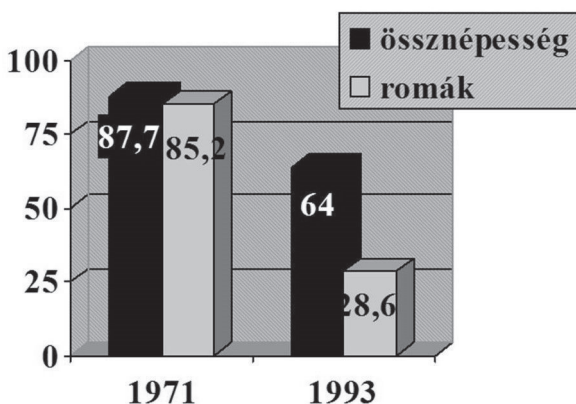
Egy jellegzetes példa: a valóban tudatos szociálpolitikai segítségnek szánt „*telepfelszámolási program*” keretében épült lakások nagy többsége, ha nem is putri volt, de minőségi mutatóit tekintve a kor sztenderdjei szerint is elmaradottnak számított; az új lakások többsége túlnyomórészt vagy teljesen cigányok lakta környéken, általában település(rész) szélére épült. Magyarán: *de facto* újraépítették cigánytelepeket, *telepfelszámolásként kommunikálva*. A program kezdetén (1965) összeírt 55 ezer, felszámolásra érdemes lakás helyett mintegy 23 ezer új lakást építettek, 20 év leforgása alatt (Berey, 1990; Dupcsik, 2009. 201-210.). Ez azt jelenti, hogy cigányok lakásviszonyainak javulása döntő részében *nem* az állami programnak köszönhető, hanem annak, hogy az évtizedes stabil munkaviszonyba került romák igényelhettek „panel” (állami vagy szövetkezeti lakást) a városokban, parasztházat a falvakban, vagy építkezhettek.

Metaforikusan: a 19-20. század fordulója körül az út, amelyen a romák haladtak, hirtelen zsákutcává változott. Megfordulni nem volt hely, megrakott szekérrel kellett volna kitolatniuk, szűk síkátorok hálózatán keresztül, amelyet időnként forgalmas főutak vágtak keresztül, de ide szekérrel tilos volt behajtani, s jármű váltására sem volt lehetőség; időnként pedig mintha valahogy beragadt volna az ő irányukba a piros lámpa... A szocialista rendszer kijuttatta ugyan őket ebből a kelepceből, de oly módon, hogy a zsákutcát körülvevő egész városnegyedet lebontotta, lerombolta, időnként lebombázta. A rendszer vezetői aztán tudatosan segítő szándékú társadalompolitikának tüntették fel társadalom-átalakítási kísérleteiknek ezt a nem szándékolt következményét, s ezt az áttatást elfogadta a nem roma közvélemény is – amelynek nagyobb része meg volt győződve arról, hogy a cigányok addig is csak maguknak köszönheték nyomasztó helyzetük kialakulását, s „*nem érdemelték meg*” (az amúgy nagyon túlértékelt) „*segítségét*”.

S ez a korszak még három évtizedig sem tartott, aztán hirtelen, egyik évről a másikra, újra a cigányok köré nőtt a korábbi útvesztő – erről szól az ötödik korszak.

Ötödik korszak: a rendszerváltástól napjainkig

1. ábra. Aktív keresők aránya, 15-59 éves közötti férfiak, 1971 és 1993 (%) Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004.

1985 és 1993 között Magyarországon összesen több mint egymillió munkahellyel lett kevesebb – miközben a roma foglalkoztatottak száma közel 70 ezerrel csökkent (Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 97.). A cigányok felülreprezentáltak voltak az ekkor visszaszoruló foglalkozásokban és iparágakban, a depresszió sújtotta térségek lakói és az alacsony iskolázottságúak között, s ez már önmagában elég lett volna ahhoz, hogy a tartósan munkanélkülivé válók között is számarányuknál jóval nagyobb hányadban jelenjenek meg. Ráadásul, bár a problémákat *nem okozta, de tovább fokozta a diszkrimináció* – tehát az a gyakorlat, hogy ha egy munkaadó választhat, hogy adott munkahelyre romát vagy nem romát vesz fel, akkor a mai Magyarországon igen gyakran ez utóbbit választja. Így hiába, hogy 13-szor annyi nem cigányok által betöltött állás szűnt meg, mint ahányat romák töltöttek be – az aktív korú romák körében többségbe kerültek azok, akik tartósan kiestek a munkaerőpiacról (1. ábra).

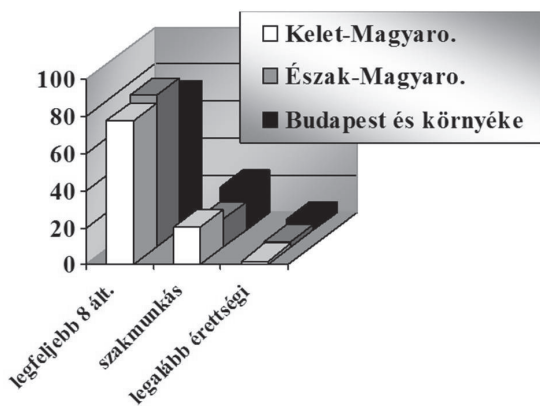
Egy tanulságos példa: az 1893-as összeírás szerint az egy mástól meg sem különböztetett bányászatban és kohászatban 115 roma férfi és 4 nő dolgozott (Cigányösszeírás, 1895. 61.)

– ez a 15 év feletti és a 15 év alatti, de foglalkoztatott romák mintegy 0,1%-át jelentette. „*Bányászoknak a cigányok nem valók...*” – születik meg a kutatási adatokat elemző Herrmann Antal általánosítása (Cigányösszeírás, 1895. 81.).

1971-ben, az ország mai területén közel ötszörösére nőtt cigány népességben, a férfiak körében teljes, a nők körében kiterjedt munkaviszony mellett a foglalkoztatott romák mintegy 2%-a bányában, 1-1,5%-a kohászként dolgozott (Kemény, 1976. 56.) – a foglalkozási kategóriában dolgozó cigányok száma tehát 30-36-szorosára nőtt 1893-hoz képest. Majd a magyar bányáiparban dolgozók száma, ha az 1980-as értéket 100%-nak vesszük, akkor alig húsz év alatt mintegy 7%-ra csökkent.

A romák többségét sújtó hátrányok között kiemelt helyen szokták emlegetni a nem cigányok átlagától *elmaradó iskolázottsági szint*jüket: még a fiatalabb korosztályokban is a legfeljebb 8 általános elvégzése a leggyakoribb (2. ábra).

2. ábra. A 15-39 éves romák iskolai végzettsége egyes régiókban, 2003 (%) Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 92.

Az alacsony iskolázottság azonban nem csak ok, hanem okozat is, méghozzá – sokadszor is érdemes hangsúlyozni – nem a cigányok „cigányságának”, hanem társadalmi és történelmi tényezők összejárásának a következménye.

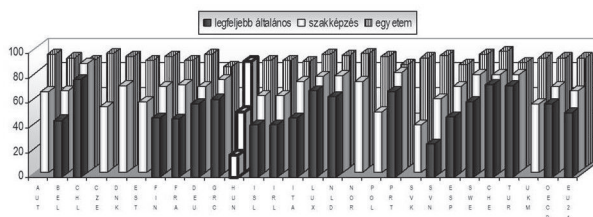
Először is: az oktatási lemaradás már a 19. század utolsó harmadában kialakult, s ez tipikusan egy nagyon lassan, több generáción keresztül megváltoztatható helyzet. A gyakorlatban ugyanis a legtöbb embernél már gyerekkorában eldőlt, milyen iskolai végzettséggel fog élni élete hátralévő évtizedeiben. A megszerzett végzettség pedig „hajlamos” az újratermelődsre: nem törvény ugyan, hogy az alacsony iskolázottságú szülőknek alacsony, a magas végzettségű szülőknek magas végzettségű gyerekei nőjenek fel, csak éppen ezek az esetek sokkal, de sokkal valószínűbbek, mint az ellentétei.

Másodszor: a szocializmus korában a közép- és felsőfokú továbbtanulás lehetőségei – minden ezzel ellentétes gyakori vélekedéssel szemben – szűkebbek voltak, mint akár a korabeli nyugati országokban (Bevan et al, 1992. 232.), akár napjainkban. Következésképpen – az akkor szinte kizárólag nem roma – középosztály gyermekei „tolongtak” ezekért a helyekért, csökkentve az alacsonyabb iskolázottságú szülők gyerekeinek amúgy is halványabb esélyeit. Ráadásul a szocializmus korában egy roma fiatal biztos lehetett benne, hogy még az általános befejezése nélkül is számíthat állásra, egy szakmunkás-bizonyítvány megszerzésével pedig nagy valószínűséggel többre is viheti, mint a szülei. Ezeket a várakozásokat szó szerint egyik évről a másikra lerombolta a rendszerváltással járó gazdasági átrendeződés, 1990 után azok a roma fiatalok, akik már évekkorábban elhagyták az iskolapadot, különösen, ha hátrányos helyzetű régióban éltek, ritkán tudtak váltani.

Harmadszor: a „*tudásalapú társadalomról*” szóló gyakori közhely-eregetések ellenére egyáltalán *nem fátum, hogy az átlagnál alacsonyabb iskolai végzettséggel valaki okvetlenül kiessen a munkaerőpiacról*. Érdemes szemügyre venni a 3. ábrát, amely a 25 és 65 év közötti férfiak foglalkoztatási mutatóját ábrázolja az európai OECD-országokban. A vastagban keretezett fehér oszlopok a magyar adatokat mutatják, s a grafikus ábrázolásból jól kivehető: a diplomások esélye a foglalkoztatásra az igen magas átlagérték körül jár. Jóval kisebb az esélye a munkához jutásra azon magyar férfiaknak, akiknek érettségivel nem járó középfokú végzettsége van – ez az arány csak néhány másik országban volt ennyire alacsony. Végül a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők

esélye a foglalkoztatottságra Magyarországon messze a legalacsonyabb az országcsoportban: maximum 8 osztállyal az aktív korú férfiak 18%-a (míg a diplomások 85%-a) kapott nálunk munkát 2003-ban. Másfél évtizeddel korábban mindkét csoport foglalkoztatási mutatója 80% felett járt.

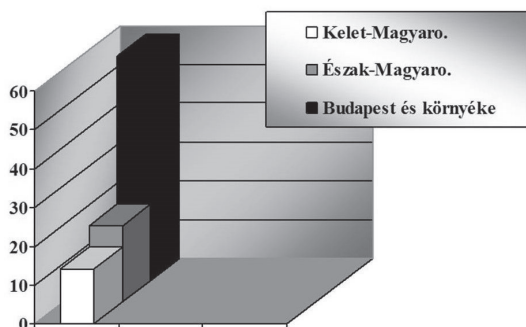
3. ábra. A 25-65 éves férfiak foglalkoztatási mutatója iskolázottsági szint alapján az európai OECD-országokban, 2011 (%) Forrás: OECD, 2013: Table A5.1b. 87-88.

Az 2. és 3. ábrát összevetve már nem csodálkozhatunk azon, hogy mekkora hanyatlás mutatkozik a romák foglalkoztatottsági mutatójában az 1. ábrán. De, nem lehet elégszer hangsúlyozni: *amíg volt számukra munka, addig a cigányok elsősorban többsége dolgozott, mint azt az 1. ábra 1971-es értékei is mutatják.* S nem csak azok mutatják, hanem a 4. ábra is: itt ugyanazokat a régiókat ábrázoltam, mint korábban, a 2. ábrán, s amely – emlékeztetőül – azt mutatta, hogy a romák átlagos iskolai végzettsége a budapesti régióban alig magasabb, mint Észak- és Kelet-Magyarországon. Mégis, a budapesti cigányok foglalkoztatottsági mutatója lényegesen magasabb (4. ábra), s tulajdonképpen nem marad el lényegesen a régió nem roma lakosságának foglalkozási mutatójától sem.

4. ábra. Roma férfiak foglalkoztatottsága egyes régiókban, 2003 (%)

Forrás: Kemény, Janky és Lengyel, 2004. 103.

E sorok szerzője a nehézkes megfogalmazást is vállalva újra meg újra azt írta, hogy „a romák nagy többsége”, „típusan”, „az átlagértékek”, stb. Minderre azért volt szükség, mert a cigányok sosem alkottak olyan homogén csoportot, mint ahogy azt az előítéletes cigányképek sugallták, manapság pedig differenciáltabb csoportot alkotnak, mint valaha. Nőtték egyrészt a regionális különbségek, másrészt megjelent és gyorsan növekszik egy főleg fiatalokból álló roma középosztály és értelmiség. A differenciálódást hangsúlyozó diskurzus azonban nehezen feloldható morális és szakmai dilemmákkal szembesül: ha *nem* beszélünk a *sikeres* romákról, akkor ezzel talán hozzájárulunk a sokat emlegetett esszencialista cigánykép újratermelődéséhez; ha viszont beszélünk a sikeres romákról, akkor ezzel talán hozzájárulunk a nagy többség kétségtelenül súlyos problémáinak bagatellizálásához vagy félreértelmezéséhez (Székelyi, Örkény, Csepeli és Barna, 2005). Abban viszont biztosak lehetünk, hogy az esszencialista cigányképek, s az azokból fakadó előítéletek valamennyi roma életét megnehezítik ebben az országban. És valamennyi nem romáét is.

Jegyzetek

- 1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Károli Gáspár Református Egyetem
- 2 Mivel a magyarországi elnevezés nem egyértelmű, a két kifejezést a továbbiakban szinonimaként kezelem (lásd még Dupcsik, 2011).
- 3 Messzire vezetne, s tér sincs az alátámasztására, de jegyezzük meg: az ezer évnél messzebbre nyúló múlt gyakorlatilag semmilyen vagy minimális jelentőséggel bír az utolsó néhány száz év történelmére nézve – *bármely* társadalom esetében; annál nagyobb viszont a jelentősége a 19. században születő nemzeti-etnikai *ideológiák* számára.
- 4 Az utóbbi kifejezésből következik egy újabb önkorlátozó gesztus: bár tudatában vagyok annak, hogy a cigányok transznacionális népcsoport, tehát Európa és a világ számos országában élnek, mégis, a továbbiakban kifejezetten a magyarországi romákról lesz szó.
- 5 Azaz: a cigányok aránya börtönökben nem haladta meg az állampolgársági arányukat. Manapság már feltehetően ez a helyzet, de ezt nem esszencialista módon, hanem társadalmi magyarázattal lehet megközelíteni (a romák felülreprezentáltak a legszegényebbek, a tartósan munkanélküliek, az alacsony iskolázottságúak között, a diszkrimináció és a szegregáció sokakra gyakorol demoralizáló hatást, stb. Dupcsik, 2009. 86-92, 162-167, 221-232; Dupcsik, 2010). Egy példával élve: azt sem a „génekkel” magyarázhatjuk, hogy 150 éve a diplomások 0%-a, manapság pedig többsége nő.
- 6 A megközelítés vagy állítja, vagy sugallja, hogy a kitaszítás, illetve a modernizáció kibontakozása nem csak időben esik egybe, hanem valamilyen kapcsolat kell, hogy fennálljon a két jelenség között. Ezáltal a kitaszított-kép – explicit vagy implicit módon, de – összekapcsolódik a modernizáció-kritikák kiterjedt és erős elméleti tradíciójával is.
- 7 Ne feledjük, hogy ez a feudalizmus kora, amikor a népesség elsősorban a többsége úrbéres paraszt volt; a szabályozott függés alá kerülés *ebben a korszakban* a társadalmi integrációval volt azonos.
- 8 1782 és 1893 között a roma népesség mintegy 6,8-szorosára nőtt (Kemény, 2000. 10.), a magyarországi összlakosság ugyanazon időszakban mintegy 1,6-szeresére. A II. József korabeli összeírás 44 ezerre becsülte a romák számát; az 1893-as cigányösszeírás 272.776 fő adatait vette fel (ebből csaknem 65 ezret a mai Magyarország területén).

- 9 Havas Gábor az 1960-70-es években baranyai falusi romák között figyelt meg hasonló stratégiákat, amelyet ő akkor lassan viaszszorulóknak látott (Havas, 1982); a rendszerváltás után azonban a kutatók hasonló stratégiáknak az újjászületését vagy inkább továbbélését figyelhették meg (pl. Szuha, 1999).
- 10 Ami Mária Terézia egy rendeletének megerősítése.
- 11 „A távol lakóknak, valamint akik a szomszéd utcákban laknak, gyülekezését, lakomázását, mulatozását és a cigány nyelv használatát 24 pálcával [24 pálcáúttal] szigorúan meg kell akadályozni.” Vagy: „A jószágos királyi rendelkezés szerint őket egyenként kell szétozítani az uradalmak között, hogy ne lehessen közöttük társulás, és támasszanak minden oldalról akadályokat a köztük való veszedelmes kereskedésnek” (Mezey 1986. 85-94.).
- 12 II. József rendeleteire válaszul a szegedi előjáróság ismételten „kijelentette, hogy az itteni cigányok böcsületes családi életet élnek, nagy része házzal bír, itt lakó és civilisált... (...) Szegeden nem kellett a cigány csimotákat elszedni szüleiktől, mert itt azok már régtől-óta rendes családi életet éltek és egyébként is erős vigyázás alatt állottak. Itt nem kellett mesterségre szorítani őket; inkább a czehek ellen kellett megvédeni az ő munkálkodásukat és készítményeiknek a vásárokon való árulhatást biztosítani. Itt nem kellett a sátorokat és földbe vajt gúnyhókat lerombolni, mert hiszen bent a város részeken régi időktől kezdve házakkal bírtak, olyanokkal, mint a város szegényebb viszonyú lakosai. Itt nem kellett utálatos és piszkos cigány szokásaiktól eltüntetni és munkára kényszeríteni, mivel az itt lakók mindannyian élelmet és keresetet biztosító foglalkozásokkal bírtak és bár egy egészen külön álló kasztot képeztek is, szokásaikban, ruházkodásaikban és életmódjukban nagyon alkalmazkodtak a szegedi nép életmódjához, szokásaihoz és ruházkodásaihoz” (Kovács, 1895. 281.).
- 13 A cikk elemzését némileg részletesebben lásd Dupcsik, 2009. 55-57.
- 14 1893 és 1941 között (utóbbi évben a Tisztiorvosi Szolgálat becsülte meg a romák számát) az ország jelenlegi területén 1,8-szoros növekedés.
- 15 Nincs hely kitérni a szocialista rendszerek és a nemzeti-etnikai kérdéshez való viszonyuk kérdésére. Egy megjegyzés erejéig: az 1918 előtti politikai rendszerek természetesen nem tagadták a nemzetiségek létét (s a cigányságot is magától értetődően ezek közé sorolták), „csak” a politikai létezőmód lehetőségét tagadták meg tőlük. Trianon után viszont a nemzetiségek pusztasága

is potenciálisan traumatikus fejleménynek számított, amit nyomással vagy éppen szőnyeg alá söpréssel lehetett „kezelni”. A szocialista kor nemzetiségpolitikája és romapolitikája egyaránt inkább e korszak, mintsem a nyilvánosságban puffogatott „*le-nini elvek*” örökösének tekinthető.

Irodalomjegyzék

- Bartók Béla (1931): Cigányzene? Magyar zene? (Magyar népdalok a német zeneműpiacon). *Ethnographia (Népelet)*. 49-62.
- Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözetét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.
- Bevan, Nicolas et al (szerk.) (1992): *The Economist Atlasz of the New Europe*. New York: Henry Holt and Co.
- Bitterli, Urs (1982): „*Vadak*” és „*civilizáltak*”: Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete. Gondolat, Budapest.
- Cigányösszeírás (1895): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, Atheneum. Hasonmás kiadás: Pécs: PJPTE – MTA–Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány. Hozzáférhető: <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html>
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Osiris, Budapest.
- Dupcsik Csaba (2010): A cigánykutatások kritikai elemzése. *Kriminológiai Közlemények* 66. Budapest: Magyar Kriminológiai Társaság. 241-257.
- Dupcsik Csaba (2011): Megnevezés, meghatározás, megszámlálhatóság In: Böcskei Balázs (szerk.) *A cigányság „államosításának” veszélyei*. Hozzáférhető: http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/Megnevezes_IDEA.pdf (2011.12.12.)
- Dupcsik Csaba (2015a): Utószó. In: Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözetét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.

- Dupcsik Csaba (2015b): A cigányok társadalomtörténete a 19-20. század fordulóján. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Alapirodomlak a hazai cigány népeességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret egyetemi oktatásához – munkacím*. Megjelenés alatt
- Fejtő Ferenc (1997/1937): *II. József*. Atlantisz, Budapest.
- Havas Gábor (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.) *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest. 61-140.
- Kemény István (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kemény István (2000): Előszó. In: Kemény István (szerk.) *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 7-37.
- Kolumbán Samu (1903): A cigány a székely nép felfogásában *Ethnographia*. 141-147, 383-392.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Kornai János (2012): *A szocialista gazdaság. Kornai János válogatott munkái II*. Kalligram, Budapest – Pozsony.
- Kosáry Domokos (1983): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest.
- Kovács János (1895): A cigányok Szegeden. *Ethnographia* 187-198, 280-288, 388-393.
- Mezey Barna (szerk.) (1986): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban, 1422–1985*. Kossuth, Budapest.
- Miskolczi Ambrus (2007): *Eposz és történelem. A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Lucidus, Budapest.
- Nagy Pál (1998): *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- OECD (2013): *Education at a Glance 2013: OECD Indicators*. OECD Publishing. Hozzáférhető: <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>
- Rozvány György (1895): Cigányaink történetéhez. *Századok*. 577-579.
- Sárosi Bálint (2004): *A cigányzenekar múltja, 1776-1903. Az egykorú sajtó tükrében*. Nap, Budapest.

- Székelyi Mária, Örkény Antal, Csepeli György és Barna Ildikó (2005): *A siker fénytörései*. Sík, Budapest.
- Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A cigányok Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 139-161.
- Tóth Péter (2010): A cigányok és környezetük kapcsolatai a 18. századig. In: Deáky Zita és Nagy Pál (szerk.) *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében. A Bódi Zsuzsanna emlékére rendezett történeti-néprajzi konferencia előadásai, Gödöllő, 2009. február 18-20.* Magyar Néprajzi Társaság – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Budapest – Gödöllő. 215-223.